

Byggnadsantikvarie
Ulrika Olsson
073-920 13 34
ulrika.olsson@xlm.se

Besiktningdatum
2025-04-11
Fotodokumentation
2025-04-11

Kvarn och såg
Botjärn 26:1
Järbo socken
Sandvikens kommun

Besök med Kungsberg och Botjärns Byförening vid kvarnen och sågen, Botjärn 26:1, Järbo socken, Sandvikens kommun, Gästrikland

Ulrika Olsson, byggnadsantikvarie på Länsmuseet Gävleborg träffade Anette Bergqvist, ordförande i Kungsberg och Botjärn Byförening och flera representanter från föreningen vid kvarnen och sågen. Byggnaderna är i föreningens ägo och tillsammans gick vi igenom prioriterade åtgärder på de båda byggnaderna.

Kvarnen till vänster och sågen till höger. Byggnaderna är sedda från söder. Bakom byggnaderna forsar Lillån och snett bakom till vänster låg tidigare dammen.

Kort historik och beskrivning

Kvarnen och sågen ligger invid varandra vid Lillån, just där Botjärnsvägen passerar över ån. Ett hundratal meter norr om byggnaderna sträcker sig Kungsbergsvägen. Lokalhistorikern Kjell Nordqvist som var med under besöket, berättar att vattendrivna småindustrier har lång kontinuitet efter Lillån. Längre tillbaka har det funnits flera små kvarnar uppströms ån. Första gången en kvarn omnämns är vid tinget år 1699. Därefter fanns en kvarn vid Kungsfors mellan cirka 1750 och 1830. Denna kvarn köpte brukspatron Petré när han skulle anlägga Kungsfors bruk. Den nu aktuella kvarnen uppfördes under 1880-talet med virke från en äldre kvarn, vilket syns bland annat i inristningar i bjälkar i konstruktionen. Sågens tidigaste delar uppfördes under slutet av 1830-talet. Både sågen och kvarnen var i fullskaligt bruk in på 1950-talet. Sågen har därefter använts i mindre omfattning in på 1970-talet.

Byggnaderna ligger i en norrslänt ner mot Lillån. En kallmurad stödmur av huggen granit skapar terrasseringen vid sågens södra långsida. Sågens syll och bjälklag vilar på muren på den södra sidan och på gjutna fundament mot den norra sidan och även under bjälklaget i byggnadens mitt.

Även kvarnen vilar på gjutna fundament. Både såg och kvarn har en ramverkskonstruktion med fasaderna klädda med panel, både liggande och stående. Kvarnen har haft fönsterbågar, dessa är sedan en tid borta. Sågen har tjärstrukna luckor för sina ljusinsläpp. Kvarnen nås via en ramp från den södra sidan, tidigare har även funnits någon form av intag mot det övre planet i kvarnen. Idag finns endast förfallna spår kvar från detta. Sadeltaken på de båda byggnaderna täcks av plåt; kvarnens tak av sinuskorrugerad plåt och sågens tak till största del av skivfalsad plåt. Flera delar i sågens maskineri finns bevarade som till exempel den sjubladiga sågramen, tillverkad i Lingbo år 1889. Från början drevs både sågen och kvarnen av vattenkraften, senare ersatte elmotorer vattnet som drivkraft. Konstruktionerna med remmar finns bevarade i båda byggnaderna.

Dammen finns inte längre kvar, men fundamenten från bron som ledde över Lillån, finns fortfarande bevarade i forsen.

Bevarade detaljer i sågen och kvarnen.

Fundament efter dammlucksstrukturen nordväst om byggnaderna.

Skador

Det forsande vattnet i Lillån har gått hårt åt de båda byggnadernas bottenplan, men det har även påtryckande vatten från slänten gjort. Under sågen är problemen synliga i stödmuren som kraftigt har börjat kalva på ett ställe. Att de stora stenarna har hamnat något ur läge påverkar syllens förankring mot muren och vidare där över: bjälklaget. Sättningen syns från söder genom att öppningen in till sågen har börjat svacka ner. Golven i de båda byggnaderna behöver en översyn, rötskadade golvbrädor behöver bytas ut. Sågens trappa ner till markplan är näst intill obrukbar då infästningarna i markplan är borta, på grund av vattnets framfart. Båda byggnaderna är i behov av städning. Båda plåttaken är rostiga. Föreningen har varit i kontakt med en plåtslagare som har sett över taken och dömt ut kvarnens sinus-korrugerade plåttäckning, medan sågens skivfalsade plåt anses möjlig att bevara. Tanken är måla den plåt som går att bevara. Fasaderna är i behov av en översyn och underhållsåtgärder i form av rödfärgning.

Under sågen har forsen sköljt bort stora delar av bjälklaget. Trappan och ledstången har undermålig funktion.

Vid den borte delen av muren syns hur stenarna har kalvat ur läge på grund av påtryckande mark från slänten söder om byggnaderna.

Då muren har kalvat har bjälklaget mist sitt stöd mot syllen, då delarna har sjunkit med i kalvningen.

Föreningens planer

Föreningen vill gärna kunna visa upp de båda byggnaderna för allmänheten. Både vid visningar och genom till exempel skyltar och fotografier som visar hur verksamheten såg ut längre tillbaka. Föreningen har funderat över QR-koder som också kan leda den intresserade besökaren vidare in till fördjupad information kring byggnaderna. Några föreningsmedlemmar har under det senaste året lagt ner ett stort arbete på att röja sly kring miljön. Innan detta arbete utfördes var kvarnen och sågen knappt synliga från den förbipasserande Botjärnsvägen.

Förslag till prioritet av åtgärder

- Säkra den kalvande stödmuren under sågen.

Se över orsakerna: påtryckande vatten från den ovanliggande slänten behöver eventuellt ledas bort från muren, förslagsvis genom någon typ av dränering. För syll och bjälklag är det bäst om muren kan justeras i läge. När detta är utfört har byggnadens sättning också åtgärdats. Det är möjligt att sättningen som finns över öppningen mot söder behöver en extra stötning. Det finns en sekundär stolpe där redan idag. Undersök vidare om den behövs efter att mur, syll och bjälklag har justerat i läge.
- Säkra trappor och handledare som inte har säker funktion idag. Om det inte är möjligt på kort sikt så är det lämpligt att ta bort dessa delar helt och täcka öppningarna, för att undvika fallskador.
- Säkra öppningar i golven med luckor eller avspärningar.
- Säkerställ att plåttaken inte läcker.

Det falsade plåttaket på sågen bör behandlas varsamt, då det har en stor del i byggnadens karaktär och värde.

En ny plåttäckning på kvarnen bör bestå av sinuskorrugerad plåt, gärna rödfärgad likt den nuvarande täckningen har spår av. Pannplåt kan också vara ett alternativ.
- Säkerställ så långt möjligt är att vatten, både från slänten söder om byggnaderna och forsens vatten, ger så liten skada som möjligt på både stenfundament och träkonstruktion.
- Städa ur byggnaderna varsamt. Det är gamla industribyggnader och det bör få synas.
- Håll undan näraliggande sly och träd.
- Rödfärga byggnaderna med äkta Falu rödfärg. Penselstryk färgen för bästa vidhäftning mot panelen.
- Fortfarande finns personer i livet som kan berätta om verksamheten som har bedrivits i byggnaderna, berättelser som är viktiga att fånga upp då föreningen arbetar fram skyltmaterial.

Kulturhistorisk bedömning

Vattendriven verksamhet har lång kontinuitet i Lillån och sågen och kvarnen invid Botjärnsvägen är några av de sista verksamheterna som varit i drift i trakten. Många äldre byggnader i trakten har fortfarande bevarad fasadpanel som kommer från sågen. Interiörerna bär spår från remdriften som drivit maskinerna från vattenkraften. Sågen och kvarnen besitter höga teknikhistoriska och lokalhistoriska värden och det är angeläget att förfallet i byggnaderna stoppas och att de på sikt kan visas för intresserad allmänhet.

-
- Sändlista:
1. Länsstyrelsen Gävleborg, Kulturmiljö, per e-post
 2. Kungsberg och Botjärns Byförening, Anette Bergqvist via e-post